

Jókai a zsidókérdésről

„A nagy per...”

Adualizmus korabeli újságok lapozása közben Jókai Mór országgyűlési beszédén akadott meg a szemem. Az *Egyetértés* című lap 1883. január 24-ei száma az országgyűlés vitájáról tudósított. Élénk, szenvedélyes vita alakult ki a zsidókérdésről, s ehhez Jókai, mint kormánypárti képviselő szólt hozzá. Rövid beszédét teljes terjedelemben közölték a lapban, zárójelben a közbekiabálásokat is. Egyik képviselőtársa közbeszólására válaszolva az író-politikus kijelentette: „Én meg vagyok győződve, hogy a jövő században nem lesz Magyarországon zsidókérdés.”¹ Nyilván volt alapja Jókai meggyőződésének, és nem egy nagy író nagy tévedéséről van szó.

Jókai Mór a magyar romantika legjelentősebb regényírója volt. Írói hírnevét, népszerűségét fordulatossá cselekményű, kiváló hősöket, különös alakokat ábrázoló regényeinek köszönhette. Újságírói és politikusi tevékenységét, cikkeit, beszédeit azonban alig ismerjük. Jellemző, hogy politikai beszédeinek kiadása csak születésének századik évfordulóján, 1925-ben kezdődött. Ez alkalomból Takáts Sándor terjedelmes tanulmányt írt a politikai Jókairól. Részletesen foglalkozott országgyűlési szereplésével is, de a nemzetiségekről és a zsidókérdésről szóló beszédeit figyelmen kívül hagyta. Kemény G. Gábor hívta fel a figyelmet Jókai nemzetiségpolitikájára, majd Csukás István 1973-ban Szegeden megjelent tanulmányában elemezte részletesebben ezt a témát. A zsidókérdésre itt is csak utalás történt. Az idézett országgyűlési hozzászólást nem találtam az író beszédeinek eddig megjelent kötetében. Ezért gondoltam, hogy érdemes lesz ismertetni, noha nem tartozik a legjelentősebbek közé, mégis hozzájárulhat az író politikai szereplésének teljesebb megismeréséhez.²

Az „álmodozó” író politikusként és újságíróként is az illúziók rabja volt. A politikus Jókai számára az volt a legfontosabb kérdés, hogy a szabadságharc bukása után hogyan alakul a magyarság helyzete és a nemzetiségekhez való viszonya. Gondolatrendszerében a nemesi nacionalizmus és a liberalizmus eszméi keveredtek. Egyik programbeszédében ezt mondta: „nem titkolom, hogy én az általános választójognak híve nem vagyok [...], mert ha az Magyarországon behozatik [...] államot többé alkotni nem tudunk”.³ Az erősödő pánszlávizmusban nagy veszélyt látott, ezért utasította el Kossuth föderációs tervét. Ragaszkodott az ország területi egységéhez, s ennek garanciáját az Ausztriával való szoros barátságban látta. Bízott a nemzetiségek asszimilációjában, de

Gyüszri László (1929) újságíró, tanár. Tatabányán él. Több helytörténeti monográfiát írt.

az erőszakos beolvasztást ellenezte. Az általános műveltség emelésében látta a megoldást. „Száz ezer ábécé és katekizmus kellene ennek a népnek meg egy pár száz becsületes iskolamester, nem pedig politikai vezércikkek és pártszónokok, és akkor lesz belőle derék, becsületes, életrevaló nép”⁴ – írta egyik vezércikkében. A *Politikai nemzetiség* című cikkében pedig így fogalmazott: „Hódítani elnyomás nélkül, alkotni és nem rombolni [...], így lehet külön nagy és együtt még nagyobb minden e hazában lakó nemzetiség.” Ezek a gondolatok illúzióknak bizonyultak, de az író felvidéki és erdélyi útjai, találkozásai a „hazafias” érzelmű szlováksággal és az erdélyi székelyekkel erősítették reményét e nemzet megerősödésében és a nemzetiségek elmagyarosodásában.

Az 1880-as évek elején került ismét előtérbe a zsidókérdés. Kibontakozott és erőre kapott az antiszemitizmus. Egy szabadelvű kormánypárti képviselő, Istóczy Győző vezetésével antiszemita egyesületeket szerveztek, újságot adtak ki, zsidóellenes írásokat terjesztettek, országos antiszemita pártot is alapítottak. Jókai a *Hon* című lap vezércikkében (1882. február 19.) visszautasította Istóczy antiszemita politikai programját és ezzel együtt minden nemzetiségellenes türelmetlen megnyilatkozást. Hangsúlyozta, hogy „mi törvényeinket úgy alkotjuk, hogy azok mellett a hazának minden polgára, akár magyar, akár német, akár román, akár szláv, akár zsidó ebben az országban édes hazáját ismerje, szeresse, oltalmazza!”⁵

Kubinszky Judit tanulmányában részletesen ismertette az 1883. évi antiszemita zavargásokat. Rámutatott arra, hogy az antiszemitizmus az ország elmaradott gazdasági, társadalmi viszonyaiban, az ellentmondásos polgári átalakulásban gyökerezik. A kialakuló kapitalizmus nyertesei, a tőkésék általában a hazai és bevándorolt német és zsidó polgárok soraiból kerültek ki. Érthető, hogy az elszegényedő, nyomorgó kispolgárok, szegényparasztok a tőkésék hatalmában, a kapitalizmusban látták nyomorúságuk okát, s az ő antikapitalizmusuk antiszemitizmusban jutott kifejezésre. Jókai, aki a zsidók tömeges asszimilációjában reménykedett, Orosházán tartott beszédében azért ítélte el az antiszemitizmust, mert az a zsidók beolvadása ellen hatott. A kapitalizmusban elterjedt az uzsora, amely szintén a társadalom szegény rétegeit sújtotta. A birtokait elvesztő, deklasszálódó dzsentri réteg is a zsidókban látta elszegényedésének okát. A Tiszakormányknak kapóra jött az antiszemitizmus, elterelte a figyelmet a súlyos gazdasági és politikai problémákról. Az ellenzéki Függetlenségi Párt ugyan elítélte a zsidóellenes mozgalmakat, de nem tudott vagy nem akart ellene határozottan fellépni.”⁶

Szalontay Mihály *A nagy per és védője* című tanulmányában, amely Eötvös Károly könyvének utószavaként jelent meg, azt hangsúlyozta, hogy a gazdasági fejlődést elősegítette ugyan a kapitalizmus, de a társadalom betegségét nem szüntette meg, s ennek oka az agrárkérdés és a nemzetiségi kérdés megoldatlansága. Kárhoztatta az erőszakos magyarosítást és az uralkodó osztályok nagy hatalmi nacionalizmusát. Ez akadályozta a nemzetiségi kérdés és a zsidókérdés megoldását. Könnyű volt a néptömegek indulatos antikapitalizmusát a zsidó tőkésekre összpontosítani.⁷ Kossuthot idézve Szalontay Mihály rámutatott arra, hogy az antiszemitizmus azért terjed, „mert a nép érzi a nyomort, de nem tudja az okát”. Kossuth személyes véleményét az antiszemitizmusról így fogalmazta meg: „Az antiszemitikus agitációt mint a XIX. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom [...]”⁸

Természetesen a zsidóság sem volt egységes. Emlékszem, hogy gyermekkoromban, a mi falunkban csak egy zsidó család élt. Ők voltak a boltosok. Nagy házuk volt a falu közepén. Ők jómódban éltek, de ismertünk szegény zsidókat is. Időnként megjelentek

a faluban egylovas kocsival vagy gyalog az úgynevezett „tollas zsidók”, „rongyos zsidók”, de nevezték őket „batyus” vagy „házaló” zsidóknak is. Ők abból éltek, hogy a parasztoktól megvásárolták az elhasznált, kopott ruhákat vagy az összegyűjtött tollat. Szalontay Mihály is megemlítette, hogy „a korábban sem egységes zsidóság a kapitalista fejlődés hatására teljesen felbomlott, s az az asszimiláció szintjének megfelelően viselkedett, élte a magyar ember életét. A nemzetiségi vidékeken ők jelentették a magyarságot.”⁹

Jókai reménykedett a zsidók természetes asszimilációjában, de nyilvánvalóan felismerte, hogy ezt a folyamatot akadályozza az antiszemitizmus terjedése és az erőszakos magyarosítás. Az író nemcsak politikai beszédeiben és cikkeiben foglalkozott a zsidókérdéssel, hanem regényeiben is megjelenítette ezt a társadalmi problémát. Révész György *A zsidó Jókai regényeiben* című könyvében megállapítja, hogy szinte minden művében van zsidó vonatkozás, s elemzésében azt vizsgálja, hogy milyenek ábrázolja Jókai a zsidókat, s hogyan látta a zsidók és nem zsidók viszonyát. Fábri Anna *Jókai-Magyarország* című könyvében vállalkozott arra, hogy bemutassa, milyen volt „a modernizálódó XIX. századi magyar társadalom képe Jókai regényeiben. A XIX. századról szóló Jókai-regényekben 19 gazdag üzletembert számolt meg. A műszakiakkal szemben az üzletemberekben „a negatív értékhorozók túlsúlyát” állapította meg. A kereskedő és bankár hősök között „két és félszer annyi volt a negatív hős, mint a pozitív”. Egyértelműen kitűnik a regényekből, hogy Jókai ellenszenvvel viseltetett az üzletemberekkel szemben. Elítélte azokat, akik „milliomossá lesznek anélkül, hogy egy iparágat felemeltek volna”. Nem tartja igazságosnak, elfogadhatónak, hogy munka, erőfeszítés nélkül is nagy vagyonra lehet szert tenni.

Ha a zsidókérdésre keressük a választ, ezzel a problémával is foglalkoznunk kell. Elég egy statisztikai adatot említeni, amely Csaplovics Jánost, a korszak jelentős statisztikusát és etnográfusát is elgondolkasztotta az 1842. évi Ipari Kiállítással kapcsolatban. Egy kimutatás szerint 112 pesti nagykereskedő közül 46 volt keresztény és 66 zsidó. A tőkés rendszerben a pénz mindenható. Általános értékmérőként fetiszizálták. Jókai több regényében is központi szerepe van a pénznek, a szereplők sorsát az határozza meg. Eötvös Károly könyvében azt olvashatjuk, hogy „a tömeg hite szerint a zsidóság kezében van [...] a világ pénze”. Ez magyarázza a zsidókkal szembeni gyűlöletet, amelyről a zsidók védőügyvédje így írt: „Mint a közeli s távoli vihar: úgy zúgott a gyűlölködés akkor Oroszországban, Romániában, Ausztriában s egész Németországban. S zúgott Magyarországon is, Tisza Kálmán korrupcióval tartotta fenn uralmát, a korrupció számai pedig a zsidók kezében vannak.” Ha hiteles tények, adatok bizonyítják, hogy a burzsoázia jelentős része zsidó származású volt, s hogy a nagytőkések csalással, sikkasztással, uzsorával és korrupcióval bűnös módon is növelték jövedelmüket, érthető, hogy könnyű volt gyűlöletet szítani ellenük. Jókai viszont azt vallotta, hogy nem a zsidókat kell üldözni, hanem a csalást, az uzsorát és a korrupciót.

Hazánkban az antiszemitizmus vihara az 1880-as évek elején volt a legerősebb. A tiszai vérvadás per nemzetközi vihart kavart. 1882. április 1-jén, húsvét előtti szombaton, a zsidók legnagyobb vallási ünnepén sokan gyűltek össze a környékről, s ezen a napon eltűnt egy fiatal cselédlány, Solymosi Eszter. A zsinagógánál látták utoljára. Elterjedt a hír, hogy egy zsidó sakter (metsző) ölte meg, hogy vérét a pászka készítéshez felhasználják. E történettel kapcsolatban a Talmudra is hivatkoztak, amely szerint „az engesztelődési ünnepre ártatlan keresztény lányok vérét kell venni”. Gyurgyák János *A zsidókérdés Magyarországon* című könyvében is megemlíti ezt a hagyományt, de arra

is rámutatott, hogy Tiszaeszláron nem rituális gyilkosság történt, hanem az, hogy Solymosi Eszter eltűnését, illetve öngyilkosságát a sajtó vérvadás jellegű eseményként terjesztette, s a tudatlan, babonás emberek ezt elhitték. A vád bizonyítására hamis tanúkat kerestek és találtak. Ahogyan Gyurgyák írta: „Tiszaeszláron egy antiszemita vérvadás tanúkészítő gyár működött.”¹⁰

Eötvös Károly vállalta a vádlottak védelmét. Tudta jól, hogy nehéz feladata lesz. Szalontay Mihály írta idézett tanulmányában, hogy Eötvösnek „nem a közzévaldallal vagy a bírói elfogultsággal szemben kell megvívni a harcát, hanem a felizgatott közzévaldallal szemben”. Az igazságot győzelemre vinni, a felekezeti gyűlölködést megszüntetni, a tömeget lecsillapítani – ez volt az ügyvéd célja. Az igazságot megvédte, s ez világhírűvé tette, de itthon elvesztette népszerűségét. A korábban népszerű újságíró, író, országgyűlési képviselőt a per után sehoh nem jelölték képviselőnek. Szalontay Mihály így fejezte be 1968-ban a nagy per védőjéről szóló tanulmányát: „Több mint nyolcvan év telt el a tiszaeszlári per és hatvan a könyv megírása óta, két világháború, a fasizmus pusztítása [...] mi az, mi e könyvben van mindahhoz, amit megértünk fajgyűlöletben, írtásban, nép- és emberellenes bűntettekben?”¹¹

A zsidók emancipációja

Az országgyűlési vitát, amely miatt most tollat fogtam, a zsidók emancipációjának kérdése váltotta ki. A felvilágosodás korától évtizedeken át tartó küzdelem a kiegyezés évében, 1867-ben elérte célját, a törvényt végre elfogadták, de az indulatok tüze nem aludt ki, csak hamvába hunyt, s elég volt egy kis szél, hogy újra lángra lobbanjon hevesebben, mint korábban. A jobb megértés céljából érdemes áttekinteni röviden ennek a gazdasági, politikai és jogi eszközökkel vívott küzdelemnek a hátterét, folyamatát, kisebb-nagyobb átmeneti eredményeit.

Magyarországon már az államalapítás idején is voltak zsidók. A feudalizmus századaiban a társadalomból kirekesztve, jogfosztottan, szétszórta éltek. Birtokuk nem lehetett, iparűzéshez sem volt joguk. Megélhetésüket a kereskedelem és a pénzzel való üzletelés biztosította különböző szinten. A XVIII. századtól fejlődésnek induló mezőgazdasági árutermeles kedvező lehetőséget nyújtott számukra. Felvásárolták a nagybirtokon termelt árukat, s kisebb-nagyobb haszonnal adták tovább. Ez az üzleti tevékenység a nagybirtokosok érdekét is szolgálta, ezért nemcsak megtűrték a zsidókat, hanem a haszonvételek kiadásakor előnyben is részesítették őket. A jobbágyoktól elvették, és a zsidóknak adták a malmokat, kocsmákat és egyéb bérleteket. Ez pedig a jobbágyság elszegényedését növelte. Kölcsey bírálta is ezért a magyar nemeseket. Csokonai is írt erről. A *Cultúra* című bohózatának egyik szereplője mondta: „A zsidót senki többet ne merje bántani, mert a földesúrnak szüksége van a zsidóra. Annak kedvéért a magyar jobbágyot is kiűzi a házából.”¹² A zsidó bérlők így meggazdagodtak. Az összegyűjtött pénzüket jól forgatták. A pénzváltás és a hitelezés is jó üzlet volt. Már a mezőgazdasági termékek felvásárlásával nem elégedtek meg, a városi iparosok termékeit is kezdték felvásárolni. Ennek következtében a városi polgárok és a zsidó kereskedők között alakult ki társadalmi feszültség.

Az árutermeles fejlődése a feudális társadalom szerkezetét is megváltoztatta. A gazdasági életben jelentős szerepet betöltő zsidók nem maradhattak a társadalmon kívül.

A vagyonos zsidó kereskedők, üzletemberek követelték vallásuk szabad gyakorlásának a jogát, a szabad költözést, az ingatlanszerzést, az iparüzést és a tanulás szabadságát. A városi polgárjog gyakorlásának a lehetőségét követelték az országgyűléstől. Az 1790–1791. évi országgyűlésen a zsidók egyenjogúságának a megadását is felvetették, de annak a megítélésére még sokáig kellett várni. Majd csak az első reformországgyűlés után kerülhetett napirendre.

A felvilágosult abszolutista uralkodók, Mária Terézia és II. József ellenszenvvel viseltettek a zsidókkal szemben. Nem voltak hajlandók polgárjogot biztosítani számukra. A kalapos király azonban engedményekben részesítette őket, hogy hasznos polgárai legyenek az államnak. Megengedte a szabad vallásgyakorlatot, zsinagóga építését, az iparüzést és a tanulás szabadságát, városi polgárjog megszerzését. Egyenjogúságról viszont szó sem lehetett. A városi polgárok még a megadott engedményeket is sokallották, s követelték azok visszavonását. Gyűlölettel fordultak szembe a zsidókkal. A zsidóellenes mozgalmak a XIX. században is folytatódtak, s legerőteljesebben éppen 1848-ban. Révész György Jókairól szóló könyvében megállapította, hogy „1848-ban a zsidók felszabadításának terve egyesekben éppoly ellenszenvet váltott ki, mint két emberöltővel korábban II. József zsinagógaépítést engedélyező rendelete.”¹³

A fejlődő áruterelés, polgárosodás hatására egyre jelentősebbé vált a zsidók gazdasági és társadalmi szerepe, s mivel szükség volt rájuk, számuk is egyre növekedett. II. József korában, 1787-ben 85 ezer zsidó élt Magyarországon. 1804-ben 126 ezer, 1845-ben 260 ezer zsidó szerepelt az összeírásokban. Növekvő számarányuknál is jelentősebb volt a gazdasági életben betöltött szerepük. A XIX. század második felében tovább növekedett a zsidók száma. 1850 után izraelita vallásúakként írták össze őket. Számuk 1880-ig 650 ezerre emelkedett, 1890-re pedig elérte a 707 ezret.

1848-ban a magyarországi zsidók is reménykedtek abban, hogy a forradalom és szabadságharc számukra is igazságot szolgáltat, de nem így történt. „Az ígéretekben nem kaptak sem szabadságot, sem egyenlőséget, de legkevésbé testvériséget” – írta Bernstein Béla. Ő Vörösmartyt is idézte: „Az egyenlőség és testvériség áldásai csak egy népet hagytak érintetlenül, a szenvedéseiben örök zsidót. A magyarországi zsidók mindennek dacára a magyar ügy pártjára álltak a zsidóellenes hangulattal szemben.”¹⁴ Kossuth is tehetetlen volt. Az emancipációt követelőknek a következő feleletet adta: „A jelen körülmények között éppen azoknak, kik barátai az emancipációnak, kívánni kell, hogy e percben ne történjék semmi e részben: mert vannak akadályok, mikkel bizonyos percekben istenek sem küzdhetnek meg, mert a zsidókra nézve rendelkezni annyi volna, mint e népfaj közül tömérdeket áldozatul vetni ellenségeik dühének.”¹⁵

Igaz, 1849-ben a kormány Szegeden a nemzetiségi törvény elfogadása után határozott a zsidók emancipációjáról is, de az akkor még nem valósult meg, nem lett belőle törvény. Később Kossuth így nyilatkozott erről: „Csak azt az egyet sajnálom, sőt szégyellem is, hogy az akkor még uralgott előítéletek miatt az örök igazság szent elvét [...] az ország zsidó lakosaira [...] nem lehetett kiterjeszteni.” A kormány határozati javaslatát így indokolta: „Alig van népfaj, mely a zsidókat hűségben és munkásságban nemzeti háborúnk körül felülhaladná.”¹⁶

A forradalom és szabadságharc leverése után az önkényuralom éveiben a Habsburg hatalom nemcsak a magyarságot büntette, hanem a nemzetiségeket is, és legszigorúbban a zsidókat. Visszavonták a korábban megadott engedményeket, jogokat, s Haynau, mikor bevonult a fővárosba, hadisarccal sújtotta a pesti és az óbudai zsidókat.

1859 után az önkényuralom válságának idején ismét napirendre került a nemzetiségek és a zsidók egyenjogúsításának a kérdése. Folytatódott a küzdelem az 1849-ben már kihirdetett jogegyenlőség érvényesítéséért. Az 1861-es országgyűlésen a nemzetiségi kérdés osztotta meg leginkább a képviselőket. Az Eötvös József javaslatára megalakult nemzetiségi bizottságban a többség elfogadta azt a nyilatkozatot, amely szerint „Magyarország minden nyelvű polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik”. Ezzel szemben a nemzetiségek kongresszusán alaptételként hangoztatták, hogy „a közös hazát több nemzet lakja”.¹⁷

A cári Oroszország által ösztönzött erősödő pánszláv mozgalom reális veszélyétől tartva a magyarok nem fogadták el a „több nemzet lakta közös haza” elvét, ezért a megbékélés nem jöhetett létre. Könnyebbnek látszott a megbékélés a zsidókkal, akiket 1850 után nem tekintettek külön nemzetnek, csak izraelita vallásfelekezetenek. Így velük csupán a vallási jogegyenlőség kérdésében kellett volna megállapodni, ám a zsidóság belső ellentétei nehezítették ezt. A konzervatívokkal szemben a zsidók tömegei támogatták a magyar nemzeti mozgalmat, mert remélték, hogy felszámolják a zsidók megkülönböztetését. Kossuth alkotmánytervezete és Mocsáry Lajos röpirata a nemzetiségek szabad nyelvhasználatáról és a népképviselő érvényesítésével megvalósítható egyenjogúságról szól. Jókai is állást foglalt ebben a kérdésben a következőképpen: Európa várja tőlünk azt, hogy mint tudjuk Kelet-Európa érdekeit előrelátó ésszel, nemes előzékenységgel magunk körül consolidálni”. Ezt a gondolatot folytatva kijelenti, hogy „amit saját nemzetiségemnek követelek, azt nem tagadom meg a másétól. Semmi nemzeti törekvés erőszakos elnyomására sem e hon határain belül, sem ezen kívül segédkezet nem nyujtok.”¹⁸

Jókai Mórt, az író és a politikust ezek a gondolatok foglalkoztatták: megőrizni az ország területi integritását és függetlenségét úgy, hogy a nemzetiségek egyenjogúsága is megvalósuljon. „Kelepce-kérdéskörnek” nevezte ezt a bonyolult gondolatsort, s válaszolt is rá hitelesen és közérthetően, de megnyugtató választ nem tudott adni. 1862-ben így írt erről: „Akarjátok-e a követelő nemzetiségek kívánatait teljesíteni? – Ha azt mondjuk, igen – bevádolnak bennünket a magyar nemzet előtt, hogy az ország felosztásába egyezünk – ha azt mondjuk: Magyarország épségét meg akarjuk őrizni, akkor azzal vádolnak bennünket, hogy uralkodni akarunk a nemzetiségek felett [...] Mikor aztán az alkotmányos vitába fogott magyar ember [...] végre kifárad, megunja, megcsömörli az eredménytelen küzdelem, azt mondja, hogy inkább a vadásznak adja meg magát, mint a hajtónak. Azzal aztán csendes lesz minden.”¹⁹

Gyurgyák János szerint az 1860-as évek „a magyar zsidóság számára a polgári és politikai jogok fokozatos megszerzését hozta”. E folyamat lezárását vagy tetőpontját jelentette az 1867-ben elfogadott törvény a zsidók emancipációjáról. Amikor Deák Ferencet kérték fel a zsidók, hogy legyen a szószólójuk, természetes volt a válasz: „Ki húsz éve fáradozik az igazság győzelemre juttatásán, nem kell külön kérni oly igaz ügyben, mint a zsidók ügye.”²⁰ 1867-ben már nyilvánvaló volt, hogy a törvényjavaslatot vita és ellenszavazat nélkül fogadja el az országgyűlés. A törvény kimondta a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát.

A felekezeti autonómiát és az intézményrendszer kialakítását nem tartalmazta a törvény, s az izraelita egyház egyenjogúsítása is elmaradt, de így is jelentős az eredmény. Ebben kifejeződik az, hogy a magyar politikusok többsége a magyarországi zsidóságban szövetségest látott. Ez indokolta Jókai bizakodását abban, hogy a jövő

században Magyarországon nem lesz zsidókérdés. Tudjuk, hogy ez a remény meghiúsult. Az emancipációs törvény elfogadása után a társadalom zsidóellenes rétegei is megmozdultak, követelték a törvény visszavonását. Nemcsak a tisztaeszlezi eset, hanem az emancipációs törvény elfogadása is hozzájárult az antiszemita mozgalom kibontakozásához, átmeneti megerősödéséhez. Az asszimiláció és az emancipáció kölcsönös ellenhatására is fel kell figyelni. Az asszimiláció terjedése elősegítette az egyenjogúság elfogadását, ez pedig a zsidógyűlölet, az antiszemitizmus erősödésével akadályozta az asszimilációt. Ungváry Tamás a *Csalódások kora* című könyvében megállapította, hogy az emancipációs törvény elfogadásával „megnyílt a zsidók elmagyarosodásának és betagozódásának [...] a fejezete”.²¹ Hanák Péter viszont így vélekedett: „A Monarchiában az antiszemitizmus megakadályozta, hogy az asszimiláció útjára lépett zsidóság eljusson a társadalmi és nemzeti integráció magas fokára, s beolvadjon a befogadó nemzetekbe.”²²

Idézzük a zsidó gondolkodót is! Shlomo Avineri írta a következő ténymegállapítást: „A zsidók a dualista monarchiában [...] biztonságban éltek, és befogadottnak érezhették magukat [...] Oroszországban a zsidók milliói példának tekintették a Habsburg Monarchiát [...] A zsidók számára „aranyország” volt, majdhogynem az Ígéret Földje.”²³ Erre rímel Kiss József magyar költő egyik verse:

„Tekints az égre, aztán nézz a földre!
E föld, a hol állsz, az ígéret földje.”²⁴

A cionizmust megalapító, s a zsidó állam újjászületését megálmodó Herzl Tivadar lelkes olvasója és tisztelője volt a magyar nemzeti újjászületés mítoszát megteremtő Jókainak. A zsidó állam újjászületésének alap gondolatát így fogalmazta meg: „Csak annyit mondhatok: történelmi képződmény vagyunk, egy olyan nemzet, mely különböző antropológiai összetevőkből áll. A zsidó állam számára ennyi elég. Egyetlen nemzet sem egységes fajta.” Meg kell itt említeni Herzl magyar identitását is. Az első cionista kongresszus századik évfordulóján, 1997-ben a Magyar Cionista Szövetség ünnepi tanácskozást tartott az Akadémián. Szörényi László *Herzl és Jókai* címmel tartott előadást. Azt hangsúlyozta, hogy amikor Herzl gyermekkorában Magyarországon élt – 1860 és 1878 között – „abban az időben Budapest nem volt német sziget a magyar barbárság tengerén. Olyan magyar újjászületésnek volt színhelye, amelynek reményében a zsidók legnagyobb része osztozott és hozzá is járult.”²⁵ Ez a megállapítás emlékeztet Jókai regényére, az *Egy magyar nábobra*, amelyben Szentirmay Rudolf így jellemezte Budát és Pestet „nem magyar város, hanem egy nagy német-zsidó kolónia”.

A magyarul anyanyelvi szinten beszélő Herzl jól ismerte a magyar irodalmat és történelmet. Magyar identitásáról tanúskodik egyik cikke is, amelyben Bécs és Budapest közötti útvjáról írt. Bánhida mellett elhaladva emlékezett a magyar honfoglalásra, illetve a honfoglalás emlékét idéző Turul-emlékműre. A zsidó állam megálmodójára egészen más hatással volt Istóczy Győző, a magyar antiszemita mozgalom és párt megalapítója. A mozgalom kibontakozása 1875-ben kezdődött, amikor a parlament az állampolgári jogok rendezésével foglalkozott. Istóczy és hívei a zsidó bevándorlás korlátozását és antiszemita mozgalom szervezését kezdeményezték. Egy új eszmeáramlatról is beszélt Istóczy, a „judaizmusról”, amelynek lényegét röviden így lehet összefoglalni: „a zsidóság a demokrácia és a liberalizmus hirdetésével a keresztény társadalmat lerombolja, és helyébe a maga gazdasági zsarnokságát állítja”. 1878-ban azt javasolta,

hogy a zsidókat telepítsék ki Palesztinába. Újság, folyóirat és rölapok útján gyorsan terjedtek ezek az eszmék.²⁶ A nyolcvanas évek elején a megyékben kérvényezési mozgalmat szerveztek azzal a céllal, hogy megakadályozzák a zsidók szabad bevándorlását. 1882-ben a tapolcai kérvényezők pedig már azt követelték, hogy vonják vissza az emancipációs törvényt. 1883 elején erről folyt a vita az országgyűlésben. Bármennyire erősödött is az antiszemita mozgalom, a parlamentben nem vált jelentős tényezővé. Indítványukat a képviselők nagy többsége elutasította. Bár 1883-ban megalakult az Országos Antiszemita Párt, de csupán 17 mandátumot tudtak szerezni. 1885-ben az alapító vezér is elhagyta a pártot. Amikor Istóczy a zsidók kitelepítését javasolta, a nemzeti újjászületésről is beszélt. Példaként említette a magyar nemzet újjászületését. Kiemelte azt, hogy a magyar nemzet a mohácsi csata után csak 1867-ben nyerte vissza állami függetlenségét.²⁷ A cionista Herzl az antiszemitizmust elítélte, de a nemzeti újjászületés eszméjéért lelkesedett.

A zsidók emancipációjának történetét áttekintve ismerjük meg az 1883. évi országgyűlés vitáját különös tekintettel Jókai Mór felszólalására!

Az Országgyűlés vitája a zsidókérdésről 1883-ban

Az elmélyülő agrárválság s a kapitalista fejlődés ellentmondásai a társadalmi ellentétek kiéleződéséhez vezettek. A zsidók egyenjogúságát kimondó törvény elfogadása óta alig telt el egy évtized, ismét erősödött a zsidóellenesség. Kibontakozott az antiszemita mozgalom, s az 1880-as évek elején erőre kapott. Követeléseiktől volt hangos az ország, s ugyanakkor a tiszaezlári tragédia is felkorbácsolta az indulatokat. Az uzsorától legjobban sújtott népi és kispolgári rétegek a német és zsidó tőkés ellen lázadtak. A liberalizmus táptalaja volt az antiszemita uszításnak. A kormány nem lépett fel határozottan a mozgalom ellen. Az ellenzéki Függetlenségi Párt elítélte az antiszemitákat, de nem sokat tett ellenük. A tiszaezlári tragédiát is kihasználták az antiszemiták. Végül a per 1883. augusztus 3-án felmentő ítélettel végződött. Az igazság győzött, s ez vereség volt az antiszemiták számára.

Jelentős színhelye volt a zavargásoknak Tapolca és környéke. A tapolcai kérvényezők követelték először a zsidók jogfosztását, az 1867-es emancipációs törvény visszavonását. Ilyen politikai hangulatban került sor a zsidókérdés országgyűlési vitájára 1883 elején. A vitáról részletesen beszámolt a Függetlenségi Párt lapja, az *Egyetértés* 1883. január 24-én. A tudósító a „nap hősnének” nevezte Herman Ottót, akit az utókor természettudósként és etnográfusként tart számon, de 1875 és 1886 között függetlenségi képviselő is volt. Érdekékként említi az újságíró, hogy egy kényes vitában „[...] általános hatással tudott szólni. Feszült figyelemmel, gyakran kitörő tetszésnyilvánításokkal hallgatta beszédét a háznak minden pártja. Védelmeszte a jogegyenlőség nagy elvét, ostromozta az antiszemita demagógiát, de egyszersmind kérlelhetetlenül lerántotta a leplet a zsidóság orvosolandó és orvosolható hibáiról is.” A Függetlenségi Párt nem nyújtott be külön határozati javaslatot, mert azt akarta, hogy a tapolcai kérvényt az egész ház utasítsa vissza. Ezért Herman Ottó sem foglalta határozati javaslatba a kérdéssel kapcsolatos álláspontját, hanem a „kérvényi bizottság” véleményének pártolásával végezte beszédét. A Függetlenségi Párt ezenkívül „proklamálta a zsidó emancipáció elvének megtámadhatatlanságát”. Ezt az antiszemita vezetők is méltányolták.

A Függetlenségi Párt képviselői közül felszólalt még a vitában Mocsáry Lajos és Irányi Dániel is. Mocsáry röviden foglalta össze álláspontját a következő három szóban: függetlenség, szabadság, jogegyenlőség. Irányi Dániel hosszan beszélt a múlttól. „Mély figyelemmel elmerülve a múltak emlékében hallgatta az egész ház visszaemlékezéseit arra az időre, amidőn Magyarország miniszterelnökét, belügyminiszterét Szemere Bertalannak hívták.”

A kormánypárt részéről Jókai Mór vett részt a vitában. A tudósító így jellemezte Jókai beszédét: Humoros ötleteinek gazdag tárházából [...] most ismét egy nemes ügynek, a jogegyenlőség ügyének védelmezésére szedett elő fegyvereket.” (Csak emlékeztetőül jegyzem meg, hogy az író akadémiai székfoglalóját 1860-ban a magyar néphumorról írta.) Az alábbiakban Jókai humoros, de kemény, célratörő felszólalását ismerjük meg kivonatokban, rövid magyarázó vagy utaló kiegészítésekkel. Előbb azonban meg kell ismernünk, hogy a kiegyezés utáni évtizedekben hogyan alakult az író politikai pályája, szereplése, szemlélete és véleménye általában a politikáról. Mikszáth Kálmántól tudjuk, hogy milyen volt Jókai mint képviselő. „Ha a honatyák látták, hogy Jókai a „Tisztelt Ház” folyosóján [...] sétál hátratett és keresztbe font kezekkel, figyelmesen elkerülték [...] Ez azt jelentette, hogy beszédre készül.”²⁸ A nyolcvanas években azonban egyre ritkábban szólt hozzá a vitákhoz. Ott volt ugyan az országgyűlésen, de a viták nem érdekelték. Kiábrándult a politikából és a kiegyezésből is. Úgy gondolta, hogy a dualista rendszer sem tudja biztosítani az ország területi egységét és függetlenségét. A cári Oroszország támogatását élvező és erősödő pánszláv mozgalom pedig akadályozza a nemzetiségi kérdés rendezését. Egyedül a zsidók asszimilációjában reménykedett.

A kiegyezés után nem sokkal kezdődött Jókai kiábrándulása a politikából. 1872-ben, amikor *A jövő század regényét* kezdte írni, egy német fordítójához írott levelében így háborgott: „Hónapok óta csak szépirodalommal foglalkozom, utálom a politikát, a hazai állapotoktól borzadok. Őrütség, amit mi művelünk. Mi, magyarok most jobban gyűlöljük egymást, mint valaha az idegeneket gyűlöltük. Most éppen azon igyekszem néhány honfival, hogy szerencsétlen népünket önmagával megbékítsem.”²⁹ Legjobban a magyarok közötti széthúzás, pártoskodás, gyűlölködés ábrándította ki a nemzeti újjászületés mítoszát megteremtő író. Mindent megtett volna a belső békéért, a nemzeti egységért, hiszen az összefogás a legsúlyosabb helyzetben is csodákra képes. Tisza Kálmán felismerte, hogy a népszerű író a politikában is hatásosan tudja képviselni a nemzet érdekeit, ezért különösen kényes kérdésekben mindig őt kérte fel, hogy a vitákban védje meg a kormány, illetve a kormánypárt álláspontját. Márpedig a zsidókérdés kényes kérdés volt akkor is, amint azt az *Egyetértés* munkatársai hangsúlyozták tudósításuk bevezetőjében. Valóban a politikából kiábrándult író is hatást tudott gyakorolni képviselőtársaira.

Jókai beszéde első mondatában pontosan megfogalmazta legfontosabb mondanivalóját: „Mivel a tárgyalt kérvény alakjában egy törvénynek megszüntetése hozatik indítványba, mely a jogegyenlőséget támadja meg, itt már többé nem a zsidók vannak megtámadva, de meg van támadva a magyar alkotmány alapja, a jogegyenlőség.” Ezt követően Irányi Dánielhez hasonlóan ő is a forradalom és szabadságharc korát idézte fel, amikor a szabadság jelszava mellé zászlójukra írták az egyenlőség és testvériség szavakat is, mert mint mondta: „e hármat csak együtt lehet elfogadni. A szabadság egyenlőség nélkül nem szabadság, az szabadalom, kiváltság, az privilégium, azt én a magyar alkotmány alapjául nem fogadom el.” A beszédet ekkor szakította meg először a képviselők hangos helyeslése. Ez gyakran ismétlődött, de emellett a „szélbal”³⁰ egyet nem értését kifejező zajongás is.

Egy meghökkentő megállapítással folytatódott a beszéd: „Az én választókerületben nincsen zsidó. Az ilyefalvi választókerületben egyetlen zsidó választó sincs.” Ez a megállapítás magyarázatra szorul. Röviden ki kell térni Jókai országgyűlési képviselőségének történetére is. Először 1861-ben Siklóson választották meg képviselővé. Ezt követően 35 éven át tagja volt a képviselőháznak különböző választókerületek képviselőjeként, mígnem 1896-ban Karcagon vereséget szenvedett. Csalódását az sem enyhítette, hogy tagja lehetett a főrendi háznak. Harmincöt év alatt az ország számos területét képviselőként is bejárta. 1881 és 1884 között a Háromszék megyei Ilyefalva képviselője volt. Sokszor járt Erdélyben, szívesen látogatta székely választóit. Orbán Balázsnak a Székelyföldről szóló írásai is nagy hatással voltak rá. Személyes tapasztalatai és olvasmányai alapján jellemezte és ábrázolta a székelyeket. Így magyarázta meg azt a kijelentését, hogy miért nincs zsidó választó az ilyefalvi kerületben. Nem azért, mert megfosztották jogaiktól őket, vagy kiűzték Székelyföldről, hanem azért, mert „a székely még egy fokkal takarékosabb, mint a zsidó, még egy árnyalattal jobb spekuláns és kereskedő, mint a zsidó. A székely nem irtózik vissza semmi munkától, a székely nem vásárol semmit, amire szüksége nincs, s amire szüksége van, azt előteremtí magá [..] ő maga boltos, kocsmáros, szatócs, a székely úgy ragaszkodik ősi földjéhez, hogy abból senkinek, se zsidónak, se a római pápa unokaöccsének nem ad egy talpalatnyit sem. És végül a székely nép sokkal jobban iskoláztatja gyermekeit, mint maga a zsidóság.”

Beszédének következő részét így vezette be: „Valahányszor baja van a népnek, olyankor mindig igen népszerű dolog azt mondani, hogy ennek a zsidók az okai.” Aztán történelmi visszatekintés következik a keresztes hadjáratok korára. Hétszáz évvel korábban, „ha egy hadsereg el akart indulni a Szentföldre, mindig először a zsidókat verték meg”. A mesélő kedvű író, politikus felidézte azt a középkori adomát, amely szerint egy lúd vezette el a kereszteseket a zsidókhoz, majd komolyra fordítva a szót levonja a tanulságot. „Ez hétszáz évvel ezelőtt történt, és most a felvilágosodás századában a művelt német nemzet és annak nyomában mi magyarok, kik oly nagyon bálványozzuk a németet, ismét egy lúd után fogunk elindulni? Azok akkor legalább a megváltóért akartak bosszút állni.” Itt vonja le a szónok a legfontosabb következtetést: „Ha az uzsora pusztít, üldözzétek az uzsorát, de ne a zsidót!”

A kérvényező indítványát, hogy a zsidókat fosszák meg jogaiktól, Jókai nemcsak elutasította, hanem logikus, meggyőző és az életből vett érvekkel cáfolta meg. Így érvelt: „Azzal, amit ajánlanak a kérvényező [..] semmi a status quon javítva nem lenne, hiszen a nem emancipált zsidónak csakúgy meg kellene az adósságot fizetni, mint az emancipálnak. Az, aki a pálinkát meg akarja inni, bizony nem kérdezi, hogy a kocsmáros van-e emancipálva, vagy nincs.”

Az antiszemita politikusok gyakran idézték a zsidók bibliáját, a Talmudot az országgyűléseken is. „Előkeresték mindazokat a tételeket, amelyek gyűlöletessé teszik a zsidót a keresztény előtt” – mondta Jókai, s megjegyezte, hogy ő a Talmudot nem olvasta, mert a zsidó nyelvben annyira nem járatos, majd feltette a kérdést: „mit mondana az idegen, ha kezébe venné a mi Talmudunkat, a Corpus Jurist, és olvasná belőle, hogy Magyarországon aki a hűtlenségen kapott feleségét megöli, azt büntetlenül teheti, hogy a tolvajnak a szemét kiszúrják, s ha egy nemes ember a szolgáját elveszi, mindkettőt összekötik, kiviszik a vásárra. Ez mind benne van a mi törvénykönyvünkben, hát történik ebből valami?”

A zsidók védelmét vállaló Jókai felszólalásának a végére hagyta a hazaszeretet kérdését. A zsidók magyar hazafiságát az 1848-as szabadságharc történetéből vett példákkal lehet bemutatni. Bernstein Béla megtette ezt, amikor *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* című könyvét megírta. 1898-ban jelent meg a könyv első kiadása. Jókai előszót írt a könyvhöz, s jegyzeteivel is segítette kiegészítését. Bernstein köszönetet mondott „a nagy idők legnagyobb szemtanújának” a segítségért, s elismeréssel írt arról, hogy Jókai nemcsak ismerte a zsidókat, hanem szerette is, s ezzel hozzá akart járulni, hogy igazságosan ítéljék meg őket.”

A reformországgyűlések eredményei a zsidókban is erősítették a reményt. Egyenjogúságukért folyagódtak az országgyűléshez. A szabad vándorlás, letelepedés, iparúzés, kereskedés és az iskolázás területén voltak átmeneti eredmények. 1846-ban V. Ferdinánd eltörölte a türelmi adót, amelyet még Mária Terézia vezetett be. A rendelet szerint „a zsidók a királyné kegyelméből türetnek meg, amíg neki tetszik”. Ezért kellett fizetni a türelmi adót. Most, hogy levették róluk a Káin-bélyeget, elérkezettnek látták az időt, hogy őket is emancipálják. Ám az 1848. évi országgyűlés visszaesést mutatott. Sőt az engedmények miatt zsidóellenes hangulat alakult ki. Pozsonyban, Pesten és a nagyobb városokban zsidóellenes zavargások voltak. A *Pesti Hírlap* arra figyelmeztetett, hogy ezek nem zsidóellenes megmozdulások. „Pozsony népe osztálygyűlöletből rabolt.” Bernstein Béla egy másik cikket is idézett, amely szerint „Borzasztó idők vannak! Maholnap, ha ez így fog menni, valóságos communismusnak esünk a torkába.”

Mindennek ellenére a zsidók kitarartottak a szabadságharc mellett, ha lehetőségük volt, fegyverrel is harcoltak a szabadságért. Jókai, amikor Pesten képviselővé választották 1867-ben, beszédében emlékeztetett a zsidók helytállására a magyar szabadságharcban. Az 1883. évi országgyűlésen pedig így beszélt erről: „Hogy a hazaszeretet mily fokon állt, arra két legellentétebb helyről való bizonyítványra hivatkozhatom. Az egyik a szabadságharc vezetőjének és Magyarország kormányzójának elismerése, a másik pedig Haynaunak a bizonyítványa, ki a zsidókat [...] hadisarcra ítélte, mert a magyar szabadságharchoz kivétel nélkül mindnyájan ragaszkodtak és harcoltak fegyverrel a kezükben. Rámutathatok barátaimra, kik Budavár ostrománál sebet kaptak, s azok zsidók voltak.” Egy képviselő közbeszólt: „Csak szeretném egy zsidó hősnek a nevét hallani.” Jókai válasza: „Méltóztassék megkeresni Ballagi Károly nagykőrösi tanár urat, és meg fogja látni testén most is a sebhelyet, hol a golyó keresztüllőtte. [...] Én meg vagyok felőle győződve, hogy a jövő században nem lesz Magyarországon zsidókérdés.” Abban reménykedett Jókai, hogy a zsidókat „a honszeretet e haza méltó fiaivá teszi”. Hivatkozott arra, hogy „a magyar nemzet két semita fajt asszimilált már. Az egyik semita faj a kun.” Istóczy közbeszólt: „Az turán.” Jókai válasza: „Semita faj, mert törökök voltak, török nyelven beszéltek, egész krónikájuk törökül van írva.” Ezután így folytatódott a felszólalás: „A másik faj az örmény, kik bizonyára szintén semiták, s kiket senki Magyarországon többé meg nem tud különböztetni, hogy melyik az örmény, melyik a magyar. A harmadik lesz a zsidó, kiket a jövő században senki nem fog megkülönböztetni a magyaroktól. Közbeszólás: „Mert mind zsidók leszünk.”

Jókai ezután így fejezte be felszólalását: „Amely nemzet magát, életét másképp biztosítani nem tudja, mint az által, hogy egy közötté élő népfajnak, egy közötté élő osztálynak vagy vallásfelekezetnek a politikai és polgári jogait konfiskálja, az a nemzet meghúzza maga felett a halálharangot. Én pedig óhajtom, hogy Magyarország örökké éljen. Azért az indítványt visszautasítom, és elfogadom a kérvényi bizottság javaslatát.”

(Beszéd közben is és különösen a végén hosszan tartó élénk helyeslés és éljenzés hangzott a teremben.)

Jókai utolsó mondata a vita lezárását jelenthette. A képviselők nagy többsége elutasította a kérvényezőket javaslatát, s megerősítették a jogegyenlőség törvényét, amely „jogkorlátozás nélküli egyenlőséget adott a zsidóknak is”. Akkor még reménykedhetett Jókai abban, hogy a XX. században nem lesz zsidókérdés Magyarországon, mert a hazájukhoz hű zsidók megtalálják a megoldás módját az asszimilációban. Arra nem gondolt a népszerű író, hogy élete végén őt is antiszemita támadások érik egy fiatal zsidó színésznővel kötött házassága miatt. Arról se hallgassunk, hogy gyermekkorában Jókai is gyűlölte a zsidókat. Ő maga vallott erről „Én és a zsidók” című elbeszélésében: „Mi tűrés-tagadás én bizony gyermekkoromban antiszemita voltam.” Ennek az okait Révész György így sorolta fel a Jókairól szóló könyvében: „Hallott a vérvádról, és látta, hogy a saktértől vágott nyakú ludakkal jönnek ki az asszonyok, a szakállas, kaftános zsidókat még a kutyája is megugatta, a pozsonyi zsidóvárost elátkozott helynek tartotta, s mindennek tetejében az iskolában azt kellett tanulnia, hogy a zsidók feszítették meg az üdvözítőt.” Egy különös eset azonban antiszemitából filozemítává változtatta. Egy idősebb zsidó iskolatársával vitakozott, s a heves vita verekedéssé fajult, ami miatt édesanyja és egyik tanára is elmarasztalta. A zsidó iskolatársa viszont elment hozzájuk bocsánatot kérni. Beismerte, hogy Móricnak volt igaza. Ez az eset egész életére meghatározó hatással volt. Mindig azok pártjára állt, akiket igazságtalanul bántottak.”³²

Nem véletlen, hogy Jókai írásaiban nagyon sok zsidó szerepel, vagy legalábbis szó van a zsidókról. Révész György szerint „Csaknem minden regényében van valami zsidó vonatkozás.”³³ A zsidók sokszínű társadalmi rétegét árnyaltan és hitelesen ábrázolta. Bernstein írta, hogy „Jókai nemcsak ismerte a zsidóságot, de szerette is, és szeretetének fényével hozzá akart járulni, hogy a zsidót mint embert és a zsidóságot mint vallási felekezetet igazságosan ítéljék meg.”³⁴ Végül legtömörebben Zsoldos Jenő mondatával fejezhetem be ezt az írást: „Jókai a maga emberi és költői világában emancipálta a zsidót.”³⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 100 éves a cionista mozgalom.* [Szerk. Bódog Gyula]. Bp., 1998, Bethlen téri Oneq Sábbát Klub.
- Bernstein Béla: *Jókai és a zsidók.* Bp., 1925, Garai Ny.
- Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók.* 2. átd. kiad. Bp., 1939, Tábor.
- Bernstein Béla: *1848 és a magyar zsidók.* Szombathely, 1906, A Magyar Zsidó Könyvtár Kiadóvállalata.
[http://mek.oszk.hu/06900/06923/ \(2012.05.25\)](http://mek.oszk.hu/06900/06923/ (2012.05.25))
- Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók.* 3. kiadás. Bp., 1998.
- Csukás István: *Jókai és a nemzetiségek.* Szeged, 1973, JATE.
- Egyetértés,* politikai napilap, 1874–1913. 1883. január 24-én közli az országgyűlés vitáját a zsidókérdésről.
- Eötvös Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még/sincs vége* [a mű szövegét gondozta, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Szalontay Mihály]; [Ábrányi Lajos egykorú rajzaival], 1-2. köt. Bp., 1968, Szépirod. Kvk.
- Fábrí Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben.* Bp., 1991, Skiz.
- Gábor Gyula: *Jókai és a zsidók = Egyenlőség,* 1925. jan. 24., 16; uo. 1925. febr. 7., 6–8.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon: politikai eszmétörténet.* Bp., 2001, Osiris.

Hanák Péter: A lezáratlan nagy per. In *Zsidókérdés, asszimiláció antiszemitizmus*. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon [sajtó alá rend. Hanák Péter]. Bp., 1984, Gondolat.

Jókai, 1825-1925: emlékkönyv születésének századik évfordulójára. Szerk. Kőrösi Henrik. Bp., 1925, Légrédy.

Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokról = *Századok*, 1968, 1-2. sz., 158-177.

Magyar Irodalmi Lexikon, 1. köt. Bp., 1963, Akadémiai Kiadó, 529-540.

Magyar irodalom és zsidóság. [Költői és prózai szemelvények]. Szerk. bev. Zsoldos Jenő. Bp., 1943, Orsz. Izt. Tanítóegy.

Mikszáth Kálmán: Jókai, mint képviselő. In *Jókaitól Jókairól*. Bp., (1975), Tankvk., 299-301.

Nagy Miklós: *Jókai Mór*. Bp., 1999.

Németh G. Béla: Jókai, az újságíró. In *Jókaitól Jókairól*. Bp., 1975, Tankvk., 281-283.

Révész György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Nyíregyháza, 1940, Neuwald Illés utódai.

Szalontay Mihály: A nagy per és védője. (Utószó.) In *Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer évfolyik, s még tincs vége*. Bp., 1968, Szépirod. Kvk.

Ungváry Tamás: *Csalódások kora: a „zsidókérdés” magyarországi története*. 2. átd., bőv. kiad. Bp., 2010, Scolar.

Vajda Béla: *Jókai és a zsidóság*. Losonc, 1904, Kármán.

Vörös Károly: A zsidóság útja: korlátozó és emancipáló törekvések. In *Magyarország története*, 5/1-2, 1790-1848. Bp., 1980, Akadémiai Kiadó, 583-585.

Köszönetet mondok a József Attila Megyei Könyvtár dolgozóinak, akik készségesen segítettek kutatómunkámban. A helyben nem található könyveket is felkutatták, és meghozták számomra.

JEGYZETEK

- ¹ *Egyetértés*: politikai napilap 1874 és 1913 között. A Függetlenségi Párt hivatalos lapja. Ebben jelentek meg Kossuth levelei is. 1883. január 24-én részletesen beszámolt a zsidókérdés országgyűlési visszhangjáról, Jókai felszólalását teljes terjedelmében közölte.
- ² Takáts Sándor: Jókai politikai pályafutása. In *Jókai politikai beszédei*. Bp., 1925, Magyar Országgyűlés Képviselőháza; Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. Bp., 1946, Gergely R.; Csukás István: *Jókai és a nemzetiségek*. Szeged, 1973, JATE. A továbbiakban: Csukás 1973.
- ³ Az 1874. évi választójogi vitában Jókai azt írta, hogy elvben ugyan helyes az általános választójog, de nálunk a gyakorlatban úgy vetődik fel a kérdés: „Legyen-e egyáltalán egy magyar állam Európában [...] kilencmillió nem magyar hat millió magyar ellen általános választójoggal.” In *Magyarország története*: tíz kötetben, 6/1-2, 1848-1890. Bp., 1979, Akadémiai Kiadó. 2. köt., 1360. A továbbiakban Mo. tört. 1848-1890.
- ⁴ Csukás 1973, 25.
- ⁵ Jókai vezércikke a *Hon* című lapban 1882. február 19-én.
- ⁶ Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokról = *Századok*, 1968, 1-2. sz., 158-177.
- ⁷ Szalontay Mihály: A nagy per és védője. In *Eötvös Károly: A nagy per mely ezer éve folyik, s még sincs vége*. Bp., 1968, 444. A továbbiakban Szalontay 1968.
- ⁸ Kossuth Urváry Lajoshoz 1883-ban írt levelének folytatása: „[...] kárhizatatom már csak azért is, mert a symptomákat [tüneteket] okoknak tünteti fel”. In Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Bp., 1977, Kossuth, 203-204.
- ⁹ Szalontay 1968
- ¹⁰ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001, Osiris, 284, 339. A továbbiakban Gyurgyák 2001.
- ¹¹ Szalontay 1968, 457.
- ¹² Csokonainál Firkász nevű szereplő mondja. In Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei*, II. Prózai művek. Bp., 2003, 274.

- ¹³ Révész György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Nyíregyháza, 1940, Neuwald Illés utódai Ny., 10. A továbbiakban Révész 1940.
- ¹⁴ Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. 2. átd. kiad. Bp., 1939, 41-42. A továbbiakban Bemstein 1939.
- ¹⁵ Bernstein 1939, 41-42.
- ¹⁶ Bernstein 1939, 155, 158; Mo. tört. 1848-1890, 1. köt., 423.
- ¹⁷ Mo. tört. 1848-1890, 1. köt., 690.
- ¹⁸ Uo. 676.
- ¹⁹ Uo. 719.
- ²⁰ Gyurgyák 2001, 59-60.
- ²¹ Ungváry Tamás: *Csalódások kora*. Bp., 2010, Seolar, 105, 107. A továbbiakban Ungváry 2010.
- ²² Hanák Péter: A lezáratlan nagy per. In *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Bp., 1984, Gondolat, 374.
- ²³ Shlomo Avineri: Herzl cionizmusa: történelmi elemzés és politikai látomás = *Múlt és Jövő*, 2010, 1. sz., 34-39.
- ²⁴ Kiss József *összegyűjtött versei*. Bp., 2001, Argumentum Kiadó, 357.
- ²⁵ Szörényi László: Herzl és Jókai. In *100 éves a cionista mozgalom*. Szerk. [Bódog Gyula]. Bp., 1998, Bethlen téri Oneq Sábbát Klub, 13-114. A továbbiakban Szörényi 1998.
- ²⁶ Szörényi 1998, 118.
- ²⁷ Gyurgyák 2001, 324, 676-677.
- ²⁸ Mikszáth Kálmán: Jókai mint képviselő. In *Jókaitól, Jókairól*. Bp., 1975, Tankvk., 299-301.
- ²⁹ Szörényi 1998, 118.
- ³⁰ A „szél bal”, a kiegészítést elutasító politikai álláspontot képviselő csoportosulás 1865-ben alakult. 1879-ben belőle jött létre a Függetlenségi Párt. (A szerkesztő megjegyzése.)
- ³¹ Bernstein Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1998, *Múlt és Jövő*, 7, 9. A továbbiakban Bernstein 1998.
- ³² Hogyan lett Jókai zsidóbaráttá? In Bemstein Béla: *Jókai és a zsidók*. Bp., 1925, Garai Ny., 9-10. Lásd még Révész 1940, 3.
- ³³ Révész 1940, 3.
- ³⁴ Bernstein 1998, 7, 9.
- ³⁵ *Magyar irodalom és zsidóság*. [Költői és prózai szemelvények.] Szerk. Zsoldos Jenő. Bp., 1943, Orsz. Izs. Tanítóegy., 66. „A zsidó Jókai költészetében minden más embertársával azonos természeti törvények szerint lélelkezik, mozog és szabja erkölcsi akaratának ütemére az élet menetét. [...] olyan közelről, annyira élesen figyeli meg az emancipáció-asszimiláció kedvező és káros mozzanatait, hogy írói modorának minden romantikával rokon vonása mellett is elsőnek összegzi reálisan a magyar-zsidó viszony különböző változatait.” [A szerkesztő kiemelése.] Uo. 66, 67.